

УДК 94 (477.54) "1939/1945":341.322.5+344.3
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12>

В. Яковлев, заст. ген. директора
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>
Національний меморіальний комплекс "Висота маршала І. С. Конєва", Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПОКАЗОВОГО СУДУ (15–18 ГРУДНЯ 1943) НАД НАЦИСТСЬКИМИ ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943) – перший і єдиний, до кінця 1945 р., на теренах СРСР показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Це добре організований і ретельно підготовлений радянський процес, який мав на меті передусім пропагандистські завдання. Обвинуваченими були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистських керівників на місцях. Щоб продемонструвати масштаби масових злочинів, учинених нацистами на території СРСР, до відповідальності були притягнуті представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС і німецької поліції. Матеріали справи містили не лише докази провини підсудних, вони описували воєнні злочини нацистів, вчинені не лише на Харківщині, а й які були характерні для всіх окупованих територій СРСР.

Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази жахливих злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях СРСР і Польщі.

Ключові слова: Харківський судовий процес 1943 р., військовий трибунал, воєнні злочини нацистів, показовий суд, СРСР, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943) – перший і єдиний, до кінця 1945 р., на теренах СРСР показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Для його проведення знадобився час, який використовувався для формування нормативно-правової бази, збирання доказів, досягнення домовленостей між країнами антигітлерівської коаліції. Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази жахливих злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих гітлерівською Німеччиною територіях.

Аналіз джерел і літератури. Джерельна база статті складається із протоколів допитів і судового розгляду справи № Н-16707 під назвою "Харківський процес над німецькими воєнними злочинцями". Доступ дослідників до матеріалів цієї справи досі обмежений, оскільки вона перебуває на зберіганні в Центральному архіві ФСБ Росії. Проте останнім часом частина протоколів допитів підсудних і свідків по Харківському судовому процесу викладена у відкритому доступі. Іншу частину автору вдалося віднайти в матеріалах судової справи № 20368 командира поліцейського батальйону СД "генерального округу Харків" О. О. Посевіна.

Питання організації та проведення Харківського судового процесу над воєнними злочинцями нацистської Німеччини не стали темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії. Н. С. Лебедева [19, с. 30–33] й О. Г. Звягінцев [17, с. 12] у своїх працях відзначали важливу роль Харківського суду як першого юридичного прецеденту покарання воєнних злочинів нацизму та його вплив на формування Міжнародного військового трибуналу. Основні етапи та важливі деталі організації Харківського процесу коротко висвітлені у виданні, присвяченому діяльності Головного управління контррозвідки "Смерш" Народного комісаріату оборони СРСР (далі – ГУКР "Смерш") [22, с. 316–318]. У роботах дослідників Голокосту М. Базилера і К. Голда [34] та історії радянських спецслужб В. Я. Бірштейна [14, с. 461–474] містяться загальні відомості щодо організації та проведення Харківського судового процесу.

Постановка завдання. Мета цієї роботи полягає у висвітленні особливостей організації та проведення Харківського показового суду над нацистськими воєн-

ними злочинцями. Основою дослідження є аналіз матеріалів архівної кримінальної справи № Н-16707.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розслідування фактів вчинення нацистами воєнних злочинів на території СРСР із подальшим оприлюдненням їхніх результатів використовувались органами влади як важлива складова ідеологічного виховання, спрямованого на консолідацію суспільства в боротьбі із зовнішнім ворогом. Агітаційно-пропагандистські кампанії відігравали важливу роль у міжнародній політиці Радянського Союзу під час Другої світової війни. До цього спонукали також дії окупантів, які активно використовували такі теми, як "радянські злочини", "терор НКВС", "катівні НКВС", "репресії НКВС" у агітаційній риториці. Вони проводили власні розслідування радянських злочинів, використовуючи їхні результати у проведенні пропагандистської та контрпропагандистської діяльності як на території СРСР, так і за його межами. Найвідомішим прикладом подібного розслідування став Катинський розстріл. 13.04.1943 р. радіостанція "Радіо Берлін" повідомила про виявлені масові поховання польських офіцерів у Катинському лісі поблизу Смоленська. З огляду на поразки на Східному фронті, гітлерівська Німеччина вирішила використати злочин радянського уряду для проведення пропагандистської кампанії. Головною її метою було розколоти антигітлерівську коаліцію та переконати міжнародну спільноту приєднатися до боротьби проти СРСР. Німці навіть розглядали можливість запросити прем'єр-міністра польського уряду у еміграції В. Сікорського відвідати місце масових розстрілів [18, с. 86–87].

Експугацією тіл польських військовополонених керував професор Г. Бутц, директор Інституту судової медицини та криміналістики університету Бреслау (Вроцлав). До проведення досліджень залучалися представники Міжнародного Червоного Хреста, зокрема технічна комісія із 9 представників Польського Червоного Хреста [18, с. 92–99].

Й. Сталін досить різко відреагував на початок слідства щодо причетності радянських каральних органів до розстрілу польських військовополонених. Найбільше його обурило участь у цьому розслідуванні поляків. Унаслідок це призвело до повного розриву відносин з урядом В. Сікорського [20, с. 121]. Очевидно, що США та Великобританія були переконані у причетності НКВС до знищення польських офіцерів під Смоленськом.

Проте вони не були зацікавлені в тому, щоб ця справа набула широкого розголосу. Життєво важливим на той момент було зберегти військово-політичний союз із СРСР у війні проти країн Осі [18, с. 88–92].

Контрпропагандистською відповіддю СРСР гітлерівській Німеччині став Харківський судовий процес, який отримав широкий міжнародний резонанс. Імовірно, саме німецьке розслідування Катинської справи підштовхнуло Й. Сталіна до прийняття остаточного рішення щодо проведення відкритого суду над громадянами Німеччини.

Спираючись на загальні домовленості, досягнуті між Великобританією, США та СРСР на Московській конференції (19–30 жовтня 1943) стосовно покарання злочинів нацизму й викладені в декларації "Про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства" (далі – Московська декларація), радянський уряд вирішив провести показовий суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Хоча радянська пропаганда одразу оголосила про зв'язок Харківського процесу з Московською декларацією, але передбачити реакцію урядів країн антигітлерівської коаліції, прорахувати всі ризики цієї пропагандистської кампанії радянське керівництво до кінця не могло [31]. Причиною цього було порушення однієї із суттєвих умов Московської декларації, яка стосувалась терміну проведення судів над воєнними злочинцями, – встановлення перемир'я [23, с. 337].

Головну роль у підготовці кандидатур обвинувачених першого публічного суду над нацистськими воєнними злочинцями відіграло ГУКР "Смерш". Імовірно, маючи відповідні інструкції, уже у вересні 1943 р. начальник "Смерш" В. С. Абакумов запропонував провести показовий судовий процес над німецькими офіцерами, причетними до масового знищення військовополонених у таборі Дулаг-205 [25, с. 356–363]. Проте на підготовку пропагандистського суду над іноземними громадянами знадобився час. Лише в листопаді 1943 р. чергова пропозиція очільника "Смерш" отримали підтримку керівництва країни. У доповідній записці на адресу Й. В. Сталіна та В. М. Молотова від 18.11.1943 р. В. С. Абакумов висунув пропозицію провести відкритий процес у місті Харкові стосовно злочинів, вчинених нацистами у містах Харкові і Смоленську [22, с. 316–317]. ГУКР "Смерш" були запропоновані кандидатури підсудних. У співпраці з Надзвичайною державною комісією з встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і із залученням провідних судмедекспертів країни зібрана та підготовлена доказова база [3; 4]. Обвинуваченими були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистського керівництва на місцях. Звичайно, суд над генералами мав би більший резонанс, проте провину рядового виконавця довести простіше. До того ж у пересічних громадян викликали ненависть не скільки нацистські очільники, які віддавали злочинні накази, скільки – безпосередні виконавці. Їх знали в обличчя, вони заплямували себе участю в масових вбивствах цивільного населення та військовополонених.

У листопаді-грудні 1943 р. у вищих ешелонах влади йшла напружена робота, пов'язана з підготовкою судового розгляду. Обговорювались і погоджувались всі деталі. 26.11.1943 р. було прийняте остаточне рішення провести суд, але лише за епізодами, пов'язаними зі злочинною діяльністю нацистів на тимчасово окупованій території міста Харкова та Харківської області [24, с. 147]. Загальне керівництво Харківським судовим процесом було покладене на начальника Головного

поліуправління РСЧА, начальника Радінформбюро О. С. Щербакіова, прокурора СРСР К. П. Горшеніна та начальника ГУКР "Смерш" В. С. Абакумова. Про намір детально висвітлити цей процес у пресі свідчить правка, внесена до п. 2 постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 26.11.1943 р. № П 42/185 "Про проведення в місті Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств". Зокрема фраза "у короткому викладенні" Й. Сталіним була викреслена [6].

Узгодження основних обвинувальних документів відбувалось і під час судового засідання 15–18 грудня 1943 р. Остання правка була внесена 18.12.1943 р. до проекту вироку в частині уточнення терміну "газаген", деталізовано принцип його дії та методи застосування [22, с. 317–318]. Така увага до деталей свідчила про значення, яке керівництво СРСР надавало цьому процесу.

Щоб продемонструвати масштабність злочинів, учинених нацистами на території СРСР, до відповідальності були притягнені представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС і німецької поліції. Якщо про злочинну діяльність Вермахту, гестапо та айнзацгруп було вже відомо з матеріалів Краснодарського судового процесу [26, с. 12, 14], то про участь СС і таємної польової поліції (ГФП) у масовому знищенні цивільного населення й військовополонених заговорили на Харківському процесі.

За участь "у масовому і звірчому винищенні радянських громадян" на лаві підсудних опинились:

- В. Лангхельд, гауптман (капітан) – співробітник Аберу у таборі Дулаг-205;
- Г. Ріц, унтерштурмфюрер (лейтенант) СС – заступник командира роти СС при службі безпеки (СД) м. Таганрог;
- Р. Рецлав, обер-ефрейтор (старший ефрейтор) – чиновник 560-ї групи німецької таємної поліції (ГФП);
- М. Буланов – водій зондеркоманди SK 4а, колаборант [4, арк. 93–94].

Уперше воєнних злочинців публічно судили відповідно до Московської декларації та згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р. № 39 (далі – Указ від 19.04.1943) [4, арк. 115, 209–210]. Власне, Указ від 19.04.1943 р. сам по собі мав яскраво виражене пропагандистське спрямування. Текст цього законодавчого акта сповнений експресії й емоційності. Покарання, яке мало бути застереженням до вчинення воєнних злочинів, повертало в часи середньовіччя. Узаконювались публічні страти, тіла повішених залишались по декілька днів на шибеницях, "щоб усі знали, як карають і яка помста чекає на кожного, хто чинить насилля і розправу над цивільним населенням і хто зраджує свою Батьківщину" [13, арк. 120]. Крім того, рішення про застосування цього указу мало директивний характер і ухвалювалося "в основному з політичних міркувань" [16, с. 46].

Для того, щоб ідентифікувати приналежність німців до відповідних військових і каральних підрозділів, вони постали перед судом у військовій формі, зі знаками розпізнавання та нагородами. Так, В. Лангхельд мав три нагороди: Залізний хрест II класу, хрест "За воєнні заслуги" II класу та медаль "За зимову кампанію на Сході 1941/42" [3, арк. 77]. Г. Ріц був нагороджений медаллю "Хрест воєнних заслуг" II класу за цивільну службу, Р. Рецлав – медаллю "За зимову кампанію на Сході 1941–42" [4, арк. 93–94]. Військові відзнаки були витлумачені обвинуваченням як заохочення з боку німецького уряду до вчинення військовослужбовцями

Вермахту, СС і ГФП злочинів і звірств на території СРСР [4, арк. 120; 7, арк. 48].

Судову справу "Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харків і Харківській області під час їхньої тимчасової окупації" розглядав Військовий трибунал 4-го Українського фронту під головуванням генерал-майора юстиції А. М. М'ясникова. За призначенням суду захисниками обвинувачених були відомі московські адвокати. Найдосвідченіші із них – М. В. Коммодов і С. К. Казначеев, брали участь у Московських процесах 1936–1938 рр., останній також – у Краснодарському процесі [26, с. 3]. Їм довірили захищати німців. Долею колаборанта опікувався адвокат М. П. Белов [4, с. 92].

Для здійснення перекладу німецькою мовою були задіяні військові перекладачі, співробітники ГУКР "Смерш" [4, арк. 93], які брали участь у допитах підсудних ще під час попереднього слідства на Луб'янці. Вони були знайомі з обвинуваченими, знали матеріали справи та під час проведення слухань не давали підсудним німцям схибити [7, арк. 49, 74; 11, арк. 145; 3, арк. 38, 53, 76].

У судовому процесі взяла участь також провідні спеціалісти судової медицини. Судово-медичну експертну комісію очолив головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я СРСР, директор Науково-дослідного інституту судової медицини В. І. Прозоровський [4, арк. 92].

Для висвітлення процесу у пресі були запрошені відомі радянські журналісти та письменники: Д. Й. Заславський, І. Г. Еренбург, Л. М. Леонов, О. М. Толстой, К. М. Симонов, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, П. Г. Тичина тощо [29, с. 53; 28, с. 86–129]. Іноземні кореспонденти прибули лише на останній день судового засідання та страту злочинців [35, с. 111]. Це, очевидно, було пов'язане з тим, що в радянського керівництва були певні побоювання щодо ставлення союзників з антигітлерівської коаліції до проведення суду. Насамперед турбувала реакція урядів Великобританії та США. Коли ж стало зрозуміло, що, попри те, що обвинувачені були іноземцями, вони поведуть себе цілком контрольовано, процес проходить відповідно до затвердженого "сценарію", а союзники ще не визначились зі своєю позицією [32], було прийняте рішення запросити іноземних кореспондентів на фінальну частину процесу [33].

Суд відбувався у приміщенні Харківського академічного театру опери та балету, який тоді розташовувався на вулиці Римарській, 21. Потрапити до переповненої судової зали на ранкове чи вечірнє засідання можна було лише за спеціальною одноразовою перепусткою, яка мала відповідний штамп. Склад присутніх постійно змінювався для того, щоб максимальна кількість харків'ян змогла відвідати судові засідання [35, с. 111].

Видовищне судове слідство підсилювалось яскравим світлом прожекторів, встановлених операторами, які фільмували кожну хвилину процесу з усіх можливих ракурсів [35, с. 111–112]. За матеріалами судового розгляду відомий радянський кінорежисер І. П. Копалін створив документальний фільм "Суд іде", який демонстрували, зокрема, і у Великобританії та Америці [35, с. 117].

Судове засідання відбувалося за західним зразком. У ході судового слідства було проведено опитування підсудних, свідків, заслухано висновки судово-медичної експертизи та встановлено факти масового знищення цивільного населення та військовополонених. Е. Стівенс стверджував: "Обвинувачені та їхні захисники мали можливість висловлювати свою думку, робити

доповнення. Кожне вимовлене слово, аж до останньої коми, було перекладене німецькою мовою" [35, с. 112].

Харківський процес готували досвідчені "сценаристи" каральних органів. Про це свідчать, як матеріали попереднього слідства [3; 7; 8; 9; 10; 11; 12], так і безпосередньо протоколи судового процесу [4]. На суді обвинуваченим ставили ідентичні питання, що і на попередньому слідстві, чим спонукали надавати заздалегідь завчені відповіді. Часто у питанні вже містилась відповідь [4, арк. 130; 8, арк. 268]. Якщо підсудний відволікався, питання повторювали, відповідача повертали на початок розповіді, отримуючи інформацію, яку хотіли оприлюднити [3, арк. 48].

Усі промови були насичені епітетами, містили жахливі подробиці, були продумані до дрібниць і спрямовані на те, щоб справити на присутніх гнітюче враження. Крім того, обвинувачені мали "нестримне бажання зізнатися у своїх злочинах" [35, с. 112]. Вони буквально насолоджувались описом своїх злочинів, доповнюючи їх усе новими жахливими подробицями.

Зокрема обвинуваченням була доведена причетність підсудного В. Лангхельда до систематичного знищення радянських військовополонених шляхом фальшування справ проти них. Крім того, він зізнався, що за його участі було знищено шість українських жінок. Моторошні подробиці цього злочину пов'язувалися з убивством п'ятирічної дитини [4, арк. 117–118]. Самого ж В. Лангхельда вразили картини завантаження людей до газвагену. За його словами, "водночас стояв несамолюбий гвалт і плач, який есесівці намагались заглушити криками та улюлюканням..." [3, арк. 79].

Г. Ріц зізнався, що брав участь у розстрілі 300 в'язнів поблизу селища Подвірки, неподалік від Харкова. Під час проведення страти на пропозицію шефа харківського СД Ф. Кранебінтера підсудний продемонстрував свої "професійні" навички вбивці, власноручно випустивши автоматну чергу в беззахисних бранців. Серед приречених була й жінка, яка безуспішно намагалася власним тілом захистити дитину від куль карателів [10, арк. 160].

Злочинна діяльність підсудного Р. Рецлава, як чиновника ГФП, полягала у фальсифікації справ проти цивільного населення та застосуванні під час допитів тортур до арештованих [27, с. 46]. Перед учасниками суду постали жахливі картини масового знищення дітей, підлітків, жінок, людей похилого віку, яких стусанами, кийками, ударами прикладів заганяли для страти в "душогубки". Рецлав свідчив: "Плач жінок змішувався з плачем дітей, які зверталися до нас, до безпосередніх учасників і виконавців цих злочинств, із проханнями про помилування" [3, арк. 59–60].

Приклад обвинуваченого в державній зраді та участі в масовому знищенні цивільного населення М. Буланова мав бути застереженням для населення всіх окупованих нацистами територій Радянського Союзу. Формуванню збірного образу зрадника і душогуба слідчими органами була приділена значна увага. Протоколи допитів М. Буланова містять детальні описи, наповнені художньою образністю, не характерною для неотесаного, боягузливого злочинця. Так, наприклад, у своїх показах М. Буланов пригадав про побиття двох літніх жінок гестапівцями перед завантаженням їх до газвагену: "Били доти, доки сніг навколо них не став червоним від крові" [8, арк. 272]. Стосовно розстрілу дітей у Нижнь-Чирській він сказав таке: "Багато я бачив їхніх картин, але так, як було з цими малютками (він так і сказав: малютками), як ми вели їх до ями... не бачив..." [28, с. 117].

Покази свідків також були емоційно насичені та наповнені порівняннями. Так у частині, де йшлося про знищення есесівцями 1-ї танкової дивізії "Лейбштандарт Адольф Гітлер" поранених бійців 1-го сортувального евакогоспіталю 69-ї армії лікар Г. З. Джінчвеладзе висловлювався так: "Все нові і нові групи гітлерівських шакалів з'являлись на території госпіталю, вони, як голодні звірі, розсипались по будівлі лікарні ..." [3, арк. 249]. Медсестра В. О. Сокольська додавала: "Люди падали, обливаючись гарячою кров'ю, а німецькі підлі садисти, спостерігаючи за їхньою болісною смертю, пританцьовували на місці, горлали "гут" [3, арк. 239] тощо.

Щоб не перенасичувати матеріали справи чисельними подробицями були обрані найбільш значимі, із погляду радянських каральних органів, факти і відповідним чином опрацьовані [4, арк. 95–223]. До матеріалів судової справи не ввійшли, наприклад, відомості про спалення трупів ув'язнених у зруйнованому корпусі тюрми на Раднаркомівській, 5 [3, арк. 66–67], розстріл заручників у дворі готелю "Інтернаціонал" [30, с. 148] тощо.

Покази обвинувачених і свідків містили не лише докази провини підсудних, вони описували злочини німецької окупаційної влади взагалі на Харківщині та в цілому на території СРСР. Краснодарський, а за ним Харківський процеси мали продемонструвати плани нацистів щодо знищення "радянського народу" незалежно від етнічного походження. Підсудні не лише давали свідчення про власні злочини, їх змушували характеризувати політику німецького уряду та Верховного командування в цілому. Так В. Лангхельд і Р. Рецлав стверджували, що злочини, які вчинялись на окупованій території, – це результат виховання в дусі вчення про расову перевагу німців над неповноцінними народами СРСР, які підлягали фізичному знищенню [3, арк. 62, 77]. Найбільш розлогі "роздуми" щодо расової теорії націонал-соціалізму та її застосуванні на території Радянського Союзу належали юристу з вищою освітою Г. Ріцу [9, арк. 177–179].

Щоб показати масштаби знищення цивільного населення та військовополонених, у відповіді підсудних і свідків вкладалися такі дані, які вони не могли знати. Дивус обізнаність обвинувачених, які, маючи невисокі звання, володіли оперативною інформацією не лише щодо методів знищення, а й знали загальну кількість убитих нацистами. В. Лангхельд називає конкретні цифри. На його думку, яка цілком збігалася з даними радянського слідства, на території м. Харків і Харківської області за час німецької окупації було знищено більше 30 тис. людей, стільки ж, а може й більше, – у Києві, 15 тис. – у Полтаві [4, арк. 119]. Г. Ріц говорив про те, що йому відомо від співробітників поліції безпеки та СД про знищення в Харкові з березня до червня 1943 р. 20 тисяч осіб [10, арк. 161]. Р. Рецлав повідомив суд про кількість знищених у Житомирі, Києві, Переяславі, Лубнах [3, арк. 44]. Відповідно до його підрахунків у Харкові лише із застосуванням газвагенів було знищено близько 30 тис. осіб і не менша кількість радянських громадян була розстріляна та замучена в тюрмах і таборах [3, арк. 61].

Очевидно, що ці цифри були вкладені в покази підсудних радянськими слідчими органами, оскільки тільки вони могли володіти даною узагальненою інформацією.

Щоб не загострювати увагу на категоріях населення, які підлягали тотальному винищенню (євреї, роми, люди з фізичними та розумовими вадами), радянське слідство завуальовано називало їх "мирними радянськими громадянами". Це і євреї, яких насильно переселили в бараки Харківського станкобудівного та трактор-

ного заводів, а згодом знищили в урочищі Дробицький Яр [8, арк. 266; 3, арк. 77], і пацієнти Харківської психоневрологічної лікарні [8, арк. 267], і Стрілчанської психіатричної лікарні [4, арк. 187], і будинку інвалідів м. Вовчанськ Харківської області [3, арк. 198], а також вихованці Нижнє-Чирського дитячого будинку для розумово відсталих дітей (нині – Волгоградська область Російської Федерації) [8, арк. 268]. Усі вони були безжально вбиті нацистськими каральними органами. У матеріалах справи йшлося лише про масове знищення радянського народу [4, арк. 95–223].

Так, наприклад, у своїх показах від 13.09.1943 р. свідок І. С. Бойко, шофер і перекладач СК 4а та ЕК-5, повідомляв про те, що за наказом коменданта м. Харків у районі ХТЗ було зібрано 14–15 тис. євреїв, яких згодом гестапівці знищили [3, арк. 186]. Після відповідного опрацювання слідчими ГУКР "Смерш" у протоколі допиту того ж таки І. С. Бойка від 28.11.1943 р. єврейське населення отримало назву "радянські громадяни не бажані для німців" [3, арк. 193].

Для того, щоб показати масштабність знищення гітлерівцями цивільного населення та військовополонених радянські слідчі органи вдавались до округлення в бік збільшення чисельності жертв нацизму. Судово-медична експертиза, дослідивши 13 ям-могил, дійшла висновку, що там міститься приблизно 24 тис. трупів [4, арк. 13]. У слідчих матеріалах ідеться вже про 30 тис. осіб, які були вбиті нацистами за час окупації Харківщини [4, арк. 87]. У Акті судово-медичної експертизи підраховано приблизна кількість людей, розстріляних у Дробицькому Яру, яка становила 13–16 тис. осіб [15, с. 309–312]. У Вироку Військового Трибуналу 4-го Українського фронту від 18.12.1943 р. зазначено 20 тис. осіб "мирного радянського населення" [4, арк. 220].

Ще одне питання, якому радянське слідство надавало дуже важливого значення й детально висвітлювало в матеріалах справи, – газваги, або "душогубки", які використовувались нацистами для знищення цивільного населення. Початок висвітленню застосування "газових автомобілів" для знищення населення окупованих територій СРСР шляхом отруєння окисом вуглецю було покладено на Краснодарському суді (14–17 липня 1943 р.) [26, с. 5].

На Харківському судовому процесі підсудні та свідки не лише детально описали зовнішній вигляд і принцип дії "душогубки", а й виявились досить обізнаними щодо географії її застосування [3, арк. 100–104]. Водночас у показах усіх свідків та обвинувачених опис газвагену абсолютно збігається [4, арк. 122–123, 127–129, 136–137, 141–144, 153–156, 160, 167–168, 177, 186]. Під час допиту 16.11.1943 р. підсудний В. Лангхельд повідомив про застосування в Харкові, Полтаві, Києві і Смоленську "душогубок" для масового знищення людей окисом вуглецю. Він детально описав автомобіль, який, за його словами, він бачив на власні очі в травні-червні 1942 р. у м. Харків на вулиці Чернишевського, 76. Тоді саме відбувалося завантаження в "душогубки" жінок, дітей, людей похилого віку [3, арк. 78–79].

Із 31 травня до 5 червня 1943 р. Г. Ріц перебував на "стажуванні" в поліції безпеки і СД м. Харків, де лейтенант Якобе наочно познайомив його з методами масового знищення населення шляхом застосування газвагену. Підсудний також пригадав, що чув про застосування "душогубок" у містах Варшаві, Ризі, Вітебську та Краснодарі [4, арк. 136].

Досить детально газваген описали Р. Рецлав і М. Буланов, які брали безпосередню участь у його за-

вантаженні людей і розвантаженні трупів. Останньому декілька разів доводилось ремонтувати та обслуговувати "душогубку", яка застосовувалась SK 4а у Харкові з січня до червня 1942 р. [8, арк. 270–274].

Окружний комісар Мелітополя оберштурмбанфюрер Г. Хейніш підтвердив існування "газгагенів" і використання їх для знищення цивільного населення на окупованих територіях. Крім того, він уперше офіційно засвідчив про використання нацистами в концтаборі Аушвіц отруйних газів для масового знищення в'язнів [4, арк. 161].

Рядовий саперної частини К. Кош повідомив, що в травні 1943 р. на власні очі бачив "душогубку" біля с. Стрітенка, що поблизу Волновахи, а також чув від товаришів по службі про застосування газгагенів у містах Смоленськ, Вітебськ та Белгород [12, арк. 28].

Досить цікавими є перші покази свідків І. С. Бойка та У. М. Подкопай стосовно "душогубки", які вони давали Управлінню контррозвідки "Смерш" Степового фронту у вересні 1943 р. Вони суттєво відрізнялись від свідчень, які давали вищезгадані свідки ГУКР "Смерш" у листопаді-грудні 1943 р. У Протоколі допиту від 13.09.1943 р. співробітника SK 4а та ЕК-5 Бойка Ісака Соломоновича, який приховав своє єврейське походження і був відомий як Іван Семенович, міститься опис газгагену, який не збігався з офіційною версією. Так, І. С. Бойко, який власноруч ремонтував "душогубку" й добре розгледів принцип її дії, стверджував, що в газгагені людей труїли не окисом вуглецю, а спеціальним газом, який мав "якийсь приємний запах" і зберігався у гаражі на вул. Рибний, 8 у спеціальних 30-ти літрових бочках [3, арк. 188]. У Протоколі допиту від 28.11.1943 р., який проводили вже слідчі ГУКР "Смерш", І. С. Бойко "змінив" свою думку і зазначив, що в "душогубках" людей труїли саме окисом вуглецю [3, арк. 197]. У протоколах допитів свідок У. М. Подкопай спочатку описує газгаген як автомобіль темно-зеленого кольору [3, арк. 205], а згодом – темно-сірого, що цілком відповідало офіційній версії [3, арк. 209].

Необхідно зазначити, що матеріали справи Харківського процесу містять ряд невідповідностей між протоколами допитів підсудних і свідків із матеріалами судового розгляду. Зокрема неправильно названі прізвища та посади. Так, у протоколах засідання Харківського трибуналу прізвище начальника поліції безпеки та СД "генерального округу Харків" пишеться як Ханебіттер [3, с. 98]. Зі слів підсудного Г. Ріца, який добре знав його сім'ю ще до війни, прізвище Ф. Кранебіттера записане як Краннебате [10, арк. 157]. У протоколі допиту свідка І. С. Бойка прізвище шефа Харківського СД зазначене як Краннебіте [3, арк. 189]. Також переключені звання та прізвища осіб, які фігурують у справі [4, с. 126, 128, 172, 175; 11, арк. 141; 10, арк. 156; 7, арк. 46, 49, 73] тощо.

Існують певні сумніви стосовно розміру платні, яку отримував М. Буланов за службу водієм SK 4а. За матеріалами слідства, вона складала 90 марок або 900 рублів [4, арк. 155]. За словами В. Д. Буланової, її чоловік, обіймаючи посаду механіка та за сумісництвом водія, мав щомісячну платню розміром 500 рублів [3, арк. 221]. Це цілком відповідало інструкції "З управління для підрозділів поліцаїв (охоронної служби) та службовців литовських, естонських і фінських охоронних з'єднань". У ній, зокрема, зазначалось, що одружений поліцай мав отримувати щодобову платню в розмірі 1,80 рейхсмарок [1, арк. 60]. Підтвердження цьому ми знаходимо в матеріалах слідчих справ "українського коменданта" харківської в'язниці П. К. Сіренко [5,

арк. 64 зв.] і командира поліцейського батальйону СД м. Харків О. О. Посєвіна [2, арк. 156].

Загалом усі вищезгадані погіршеності можна пояснити особливостями перекладу, обмеженими термінами підготовки процесу та специфікою самого показового суду.

Висновки. Харківський судовий процес – пропагандистська відповідь СРСР на воєнні злочини нацизму. Для організації та проведення першого на теренах СРСР показового суду над воєнними злочинцями, військовослужбовцями гітлерівської Німеччини, знадобився час, який був використаний для формування нормативно-правової бази, збору доказів, досягнення відповідних міжнародних домовленостей. У Харкові вперше публічно судили нацистів відповідно до Московської декларації та згідно з Указом від 19.04.1943 р. як кримінальних злочинців.

Цілком очевидно, що Харківський суд – це добре організований і ретельно підготовлений радянський пропагандистський процес. Обвинуваченими були обрані військовослужбовці невисокого рангу, дрібні виконавці злочинної волі нацистського керівництва на місцях. Щоб показати масштаби масових злочинів, учинених нацистами на території СРСР, до відповідальності були притягнені представники різних структурних підрозділів Вермахту, СС і німецької поліції. Вони постали перед судом у військовій формі, зі знаками розпізнавання та нагородами. Промови обвинувачення та покази підсудних і свідків були насичені епітетами, містили жакливі подробиці, були продумані до дрібниць і спрямовані на те, щоб справити на присутніх гнітюче враження. Матеріали справи містили не лише докази провини підсудних, вони описували воєнні злочини нацистів, вчинені не лише на Харківщині, а й були характерні для всіх окупованих територій СРСР. Харківський показовий суд продемонстрував плани нацистів щодо винищення народів Радянського Союзу, незалежно від етнічної приналежності. З огляду на це, категорії населення, які підлягали тотальному винищенню (євреї, роми, люди з обмеженими фізичними можливостями), у матеріалах справи завуальовано називали "мирними радянськими громадянами". Ще одне питання, якому радянське слідство надавало особливого значення і яке детально було висвітлено в матеріалах судового процесу, – газгагени, або "душогубки", потребує додаткового дослідження.

Попри пропагандистське спрямування Харківського процесу, на ньому вперше публічно були наведені докази жакливих злочинів нацизму, пов'язаних із масовим убивством цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях СРСР і Польщі. Харківський трибунал став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців, він на практиці реалізував тезу: "Злочин, скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності" [4, арк. 208–209]. Цей принцип діє і в сучасному міжнародному кримінальному праві [21].

Список використаних джерел

1. Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України (далі – АЗО УСБУ), спр. 20368. Інформація на запит КДБ СРСР № 1954/87 – заходи з перевірки громадян СРСР – О. О. Посєвіна, який народився 14.10.1916 р. у м. Токмак, Запорізької області. Берлін, 22.03.1988 р., 161 арк.
2. АЗО УСБУ, спр. 20368 (Посєвін О. О.), т. 3, 235 арк.
3. АЗО УСБУ, спр. 20368 (Посєвін О. О.), т. 22, 259 арк.
4. АЗО УСБУ, спр. 20368 (Посєвін О. О.), т. 23, 224 арк.
5. Архів Харківського обласного управління Служби безпеки України, ф. 4 (Р), оп. 2, спр. 34417 (Сіренко П. К.), т. 1, 319 арк.
6. Постановление ЦК ВКП(б) "О проведении в городе Харькове открытого судебного процесса по делу немецко-фашистских зверств". 26 ноября 1943 г. [Електронний ресурс] // Російський державний архів

соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 163, спр. 1385, арк. 83. – Режим доступу: <http://victims.rusarchives.ru/postanovlenie-ck-vkrpb-o-provedenii-v-gorode-kharkove-otkrytogo-sudebnogo-processa-po-delu-nemetsko>

7. Протокол допроса военнопленного Г. Янчи о службе в лагере для военнопленных Дулаг-231. 29 ноября 1943 г. // Центральный архив Федеральной службы безопасности России (далее – ЦА ФСБ), ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 38-78. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplenennogo-g-yanchi-o-služhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231>

8. Протокол допроса обвиняемого Буланова Михаила Петровича, бывшего сотрудника гестапо, шофера зондеркоманды СД СК-4А, о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированной территории СССР. 14 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 263–277. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha>

9. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированных территориях СССР. 1 декабря 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 176–183. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/01-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa>

10. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистской армии на оккупированных территориях СССР. 28 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 14, арк. 155–171. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa>

11. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о карательной деятельности в оккупированном городе. 26 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 14, арк. 141–154. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa>

12. Протокол допроса свидетеля военнопленного К. Коша об использовании "газовых автомобилей" для уничтожения советских граждан. 27 ноября 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. К-72, оп. 1, спр. 15, арк. 26–37. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta>

13. Указ Президиума Верховного Совета СССР № 39 "О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников Родины из числа советских граждан и для их пособников". 19 апреля 1943 г. // ЦА ФСБ, ф. Р-7523, оп. 4, спр. 164, арк. 118–120. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://victims.rusarchives.ru/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-no-39-o-merakh-nakazaniya-dlya-nemetsko-fashistskikh-zlodeev>

14. Бирштейн В. Я. СМЕРШ смертельное оружие Сталина; авто-риз. пер. с англ. С. С. Гитмана / В. Я. Бирштейн. – Москва: АИРО-XXI, 2018. – 832 с.

15. Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Москва: Гос. изд-во политич. лит-ры, 1945. – Вып. 2. – 392 с.

16. Елифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны: дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. Е. Елифанов. – Москва, 2001. – 445 с.

17. Звягинцев А. Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа "Совершенно секретно" / А. Г. Звягинцев. – Москва: Астрель: АСТ, 2010. – 800 с.

18. Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих / Сост. и общ. ред. О. В. Яснов. – Москва: Политиздат, 1991. – 240 с.

19. Лебедева Н. С. Подготовка Нюрнбергского процесса / Н. С. Лебедева. – Москва: Наука, 1975. – 239 с.

20. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. 2. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) / МИД СССР. – Москва: Госполитиздат, 1957. – 402 с.

21. Римский статут международного уголовного суда. Статья 33. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

22. "Смерш": Исторические очерки и архивные документы. – Москва: Изд-во Главархив Москвы; ОАО "Московские учебники и Картолитография", 2003. – 343 с.

23. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945: Сборник документов / М-во иностр. дел СССР (19–30 окт. 1943). – Москва: Политиздат, 1984. – Т. 1. – 384 с.

24. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. документов. – Москва: МФД, 2012. – 624 с.

25. Сталинградская эпопея: Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ. – Москва: "Звонница МГ", 2000. – 496 с.

26. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. – Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. – 48 с.

27. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. – 96 с.

28. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. – Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. – 132 с.

29. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов. – Харьков: Издательский Дом Райдер, 2008. – 84 с.

30. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943). Сборник документов и материалов. – Харьков: Изд-во "Прапор", 1975. – 428 с.

31. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 699. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d699>

32. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 701. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d701>

33. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703>

34. Michael J. Bazylar, Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. – 2012. – 77. – P. 77-138. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/>

35. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 c. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1)

References

1. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368. Information upon the USSR KGB request № 1954/87 – USSR citizens checking provisions – O.O. Posevina, who was born on October 14, 1916 in Tokmak, Zaporozhye region. Berlin, March 22, 1988, 161 sheets.

2. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368 (O.O. Posevin), vol. 3, 235 sheets.

3. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368 (O.O. Posevin), vol. 22, 259 sheets.

4. Archive of Zaporizhia Regional Department of the Security Service of Ukraine, file 20368 (Posevin O.O.), vol. 23, 224 sheets.

5. Archive of Kharkiv Regional Department of the Security Service of Ukraine, fund 4 (R), list 2, file 34417 (P. K. Sirenko), vol. 1, 319 sheets.

6. Resolution of the Central Committee of the CPSU (b) "On conducting an open trial in the city of Kharkov in the case of Nazi atrocities" dated November 26, 1943 // Russian State Archive of Social and Political History, fund 17, list 163, file 1385, sheet 83. [http://victims.rusarchives.ru/postanovlenie-ck-vkrpb-o-provedenii-v-gorode-kharkove-otkrytogo-sudebnogo-processa-po-delu-nemetsko_\[In Russian\]](http://victims.rusarchives.ru/postanovlenie-ck-vkrpb-o-provedenii-v-gorode-kharkove-otkrytogo-sudebnogo-processa-po-delu-nemetsko_[In Russian])

7. Interrogation report of the army prisoner G. Yanchi about the Dulag-231 prisoner of war camp service, dated November 29, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 38-78. <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplenennogo-g-yanchi-o-služhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231>. [In Russian].

8. Interrogation report of the accused Mikhail Petrovich Bulanov, a former Gestapo employee, driver of the Sonder Commando SD SK-4A about the Nazi troops atrocities on the occupied territory of the USSR. November 14, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 263-277. <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha>. [In Russian].

9. Interrogation report of the accused Hans Ritz, former SS Untersturmführer, SS company execution officer Taganrog, Rostov Region on the Nazi troops atrocities on the occupied territory of the USSR. December 1, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 176-183. <http://victims.rusarchives.ru/index.php/01-12-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa>. [In Russian].

10. Interrogation report of the accused Hans Ritz, former SS Untersturmführer, SS company execution officer Taganrog, Rostov Region on the Nazi army atrocities on the occupied territory of the USSR. November 28, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 14, sheets 155–171. <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa>. [In Russian].

11. Interrogation report of the accused Hans Ritz, former SS Untersturmführer, SS company execution officer Taganrog, Rostov Region on punitive activity in the occupied city. November 26, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 14,

sheets 141–154. <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyayemogo-rica-gansa>. [In Russian].

12. Interrogation witness report of the army prisoner K. Kosh about the use of "gas cars" for killing the Soviet citizens. November 27, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund K-72, list 1, file 15, sheets 26-37. <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta>. [In Russian].

13. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR No. 39 "On punishment measures for Nazi criminals guilty of murder and torture of Soviet civilians and captured Red Army soldiers, for spies, traitors of the Motherland from among Soviet citizens and their accomplices". April 19, 1943 // Central Archives of the Federal Security Service of Russia, fund R-7523, list 4, file 164, sheets 118-120. <http://victims.rusarchives.ru/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-no-39-o-merakh-nakazaniya-dlya-nemecko-fashistskikh-zlodeev>. [In Russian].

14. Birstein, V.Ya. (2018). *SMERSH Stalin's deadly weapon*. – Moscow: AIRO-XXI. [In Russian].

15. Senekina, O. (1945). The documents are accused: collection of documents about the monstrous crimes of the Nazi invaders on Soviet territory. Issue 2. – Moscow: State Publishing House of Political Literature [In Russian].

16. Epifanov, A.E. (2001). *Responsibility for war crimes committed in the USSR during the Great Patriotic War*. Unpublished thesis (D.Sc. (Law)) MVD Administration Academy of Russia. [In Russian].

17. Zvyagintsev, A.G. (2010). *The Nuremberg Trials. Non classified "Top Secret"*. – Moscow: Astrel: AST. [In Russian].

18. Yasnova, O.V. (1991). *Katyn drama: Kozelsk, Starobelsk, Ostashkov: the destiny of interned Polish military personnel*. – Moscow: Politizdat. [In Russian].

19. Lebedeva, N.S. (1975). *Preparation of the Nuremberg Trials*. – Moscow: Science. [In Russian].

20. Gromyiko, A.A., etc. (1957). Correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the Presidents of the United States and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945. Vol. 2. Correspondence with W. Churchill and K. Attlee (July 1941-November 1945) / USSR Ministry of Foreign Affairs. – Moscow: Gospolitizdat. [In Russian].

21. Rome Statute of the International Criminal Court. Article 33. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

22. Bezverhnyy, A.G., etc. (2003). "Smersh": Historical essays and archival documents. – Moscow: Glavarkhiv Moscow Publishing House; OJSC Moscow Textbooks and Cartolithography. [In Russian].

23. Gromyiko, A.A., etc. (1984). The Soviet Union at international conferences of the Great Patriotic War period, 1941-1945: Collection of

documents / Ministry of Foreign Affairs of the USSR Vol.1 Moscow Conference of Ministers of Foreign Affairs of the USSR, USA and Great Britain (October 19-30, 1943). – Moscow: Politizdat. [In Russian].

24. Lebedeva, N.S. (2012). The USSR and the Nuremberg Trials. Unknown and little-known pages of history: Collection of documents. – Moscow: MFD. [In Russian].

25. Zhadobin, A.T., etc. (2000). The Stalingrad Epic: USSR NKVD and military censorship materials from the Central Archive of the FSB of the Russian Federation. – Moscow: Zvonitsa MG. [In Russian].

26. The trial in the case of the atrocities of the Nazi invaders and their accomplices on the territory of Krasnodar and Krasnodar region during the period of their temporary occupation. (1943). – Moscow: OGIZ – Gospolitizdat. [In Russian].

27. The trial in the case of the atrocities of the Nazi invaders on the territory of Kharkiv and Kharkiv region during the period of their temporary occupation. (1943). – Moscow: OGIZ – Gospolitizdat. [In Russian].

28. Liakhovych, M. (1944). The trial of the atrocities of the Nazi invaders on the territory of Kharkiv and Kharkiv region during the period of their temporary occupation. Kiev; Kharkiv: Ukrainian State Publishing House. [In Ukrainian].

29. Vokhmyanin, V. (2008). Kharkiv, 1943. Freed forever! Collection of documents and materials – Kharkiv: "Raider" Publishing House. [In Russian].

30. Kalyuzhnaya, N.K., etc. (1975). Kharkiv region during the Great Patriotic War (June 1941-1943). Collection of documents and materials. – Kharkiv: Publishing House "Prapor". [In Russian].

31. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 699. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d699>

32. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 701. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d701>

33. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703>

34. Michael J. Bazylar, Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. – 2012. – 77. – P. 77-138. <https://digital.sandiego.edu/ij/vol14/iss1/4/>

35. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 c. [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1)

Надійшла до редколегії 10.08.21

V. Yakovlev, Deputy Director General for Research
National Memorial Complex "Height of Marshal I.S. Konev", Kharkiv, Ukraine

SPECIAL NATURE OF KHARKIV SHOW TRIAL CONDUCTING (DATED DECEMBER 15–18, 1943) OF NAZI WAR CRIMINALS

Until the end of 1945 the Kharkiv show trial (dated December 15–18, 1943) was the first and unique process in the USSR of war criminals, Hitler's Germany military personnel. Its conducting took time, which was used for the legal framework forming, evidence gathering, and reaching of the relevant international agreements. In Kharkiv the war criminals were publicly tried for the first time in accordance with the Declaration on the Responsibility of the Nazis for Committed Atrocities and the Decree of the USSR Supreme Soviet Presidium number 39 dated April 19, 1943.

The Kharkiv show trial was a well-organized and stage-managed Soviet process aimed primarily at propaganda tasks. Low-ranking servicemen and local soulless executors of the Nazi leaders evil will were chosen as defendants. To show mass crimes levels committed by the Nazis in the USSR the representatives of various structural units of the Wehrmacht, the SS and the German police were brought to justice. They appeared in the court in military uniform, with insignias and awards. The speeches of the prosecution and the testimonies of the defendants and witnesses were full of horrible details, thought out to the smallest detail and aimed to make a depressing impression on audience. The evidential materials contained not only the denouncing testimony of the defendants, they described the Nazi war crimes, committed not only in the Kharkiv region, but they were also illustrative for all the occupied territories of the USSR. The Kharkiv show trial had to demonstrate the Nazis' plans to kill the peoples of the Soviet Union, regardless of their ethnicity. In order not to focus attention on the categories which were subject of the wholesale slaughter, such as Jews, Roma, people with disabilities and mentally disturbed persons, the Soviet investigation veiledly called them "peaceful Soviet citizens". Another issue that the prosecution attached importance to and covered in detail in the case file was the gas vans or "murderess" used by the Nazis to kill the civil population.

Despite the propagandist tendency of the Kharkiv trial, it was the first that overtly provided the evidence of Nazi horrific crimes connected with the mass murder of civilians and army prisoners on the occupied territories of the USSR and Poland.

Key words: Kharkiv trial of 1943, military tribunal, Nazi war crimes, show trial, USSR, World War II.